

*Susan Hogervorst
en Patricia
van Ulzen*

Oorlogsdagboeken in de Amsterdam Time Machine Amsterdamse notitie — *opinie en actualiteit*

Susan Hogervorst (1982) werkt als universitair docent cultuurgeschiedenis aan de Open Universiteit en is gespecialiseerd in oral history, publieksgeschiedenis en digital humanities. Ze schreef over dit onderwerp onder meer ‘The era of the user. Testimonies in the digital age’.¹

Patricia van Ulzen (1962) is hoofd-redacteur van *Amstelodamum*. Hogervorst en Van Ulzen schreven in 2015 samen een boek over de publieke herinnering aan het bombardement op Rotterdam: *Rotterdam en het bombardement. 75 jaar herinneren en vergeten* (uitgeverij Boom).

In de Amsterdam Diaries Time Machine zijn vorig jaar de oorlogsdagboeken van zes Amsterdamse vrouwen gepubliceerd en verbonden met andere digitale archiefbronnen. Het Diaries-project is een van de vele voorbeelden waarmee archiefinstellingen hun materiaal toegankelijker en interessanter willen maken voor een breder publiek. Aan de hand van een bespreking van deze website (of ‘publiekstoepassing’ zoals de makers zeggen) en een terugblik op de lancering ervan in mei 2024 werpen Patricia van Ulzen en Susan Hogervorst de vraag op welke nieuwe gebruiksmogelijkheden dit project biedt, en voor wie.

LINKED DATA Op dit moment bevat de Amsterdam Diaries Time Machine fragmenten uit de dagboeken van zes vrouwen die tijdens de nazibezetting in Amsterdam woonden: Dien Kiewiet-de Jonge, Gerda Oestreicher-Laqueur, Els Polak, Celina Veffier, Neeltje (Toby) Vos en Berdi Pront (afb. 1, 2 en 3). Deze dagboeken waren al online te vinden als gedigitaliseerde scans van dagboekpagina’s op online beeldbank Het Geheugen, samen met honderden andere oorlogsdagboeken.²

Voor het Diaries-project zijn deze zes met behulp van het programma Transkribus automatisch omgezet naar digitale schermletters (getypte tekst). Daarmee worden de fragmenten niet alleen beter leesbaar, maar vooral ook ‘linkbaar’ naar andere informatie elders op het web. Dit ‘linken’ naar informatie uit uiteenlopende online beschikbare bronnen vormt dan ook de kern van dit project. De Amsterdam Time Machine, waarvan dit dagboekenproject deel uitmaakt, is gebaseerd op *Linked Open Data*, net als het wellicht bekendere ‘Oorlogsbronnen’ of het in ontwikkeling zijnde ‘Indisch Herinneringscentrum’.³

Linked Open Data is het principe waarbij bepaalde typen informatie in een digitale tekst door een computer kunnen worden verbonden met vergelijkbare informatie die elders online is gepubliceerd. Zo zijn de namen van de personen die in een van de zes digitale dagboeken worden genoemd bijvoorbeeld gekoppeld aan online beschikbare documenten uit het Stadsarchief waarin die namen ook voorkomen. En alle straten en pleinen die in de dagboeken voor-

1 S. Hogervorst, ‘The era of the user. Testimonies in the digital age’, *Rethinking History* 24 (2020) 2, p. 169-183. doi.org/10.1080/13642529.2020.1757333.

2 ‘Oorlogsdagboeken’, Het Geheugen, website bezocht 13 januari 2025, geheugen.delpher.nl/nl/geheugen/pages/collectie/Oorlogsdagboeken.

3 Zie: oorlogsbronnen.nl en indischherinneringscentrum.nl, beide websites bezocht 22 januari 2025.

26 Dec. 42. 2^e Kerstdag.

Ik ben een Kerstkindje, de mensen
zeggen een gelukshindje. Feitelijk
weet ik pas nuwaarts, begin
Januari '43, dat gisteren kreeg
ik het in mijn kleine bot om
mijn interesse nog in het oude
jaar te doen, met al de ellende
die er aan verbonden is.

Een ding is zeker, dat ik ons anders
deze ellende lieftlyk verwaald
woest.

Ik geef normale prijs, de oorlog
woest over de gehele wereld,
doch laat ik mijn kleine bot
hier niet over breken.

Ik ben op de wereld en hoop
een volwassen te zijn en stiekem
om de tragedie van het leven
op mijn eigen schouder te nemen.
Ik lig in het ziekenhuis en hoop

zo goed mogelijk op de plaats
van mijn bestemming te zijn.

27 Dec. 42.

1^{ste} Lendag en de 8de was
hier. Ik ben de eerste Kerstdag
5 avonds om half tien gelopen.
Ik wog maar 14 pond en 5 1/2 ons,
mijn moeder had vraag dat ik
de naam van Berdina zou
dragen. Het bijzonder is er nog
niet gepasseerd in mijn multire
wereldje.
Mijn moeder en ik maken het beste
goed.

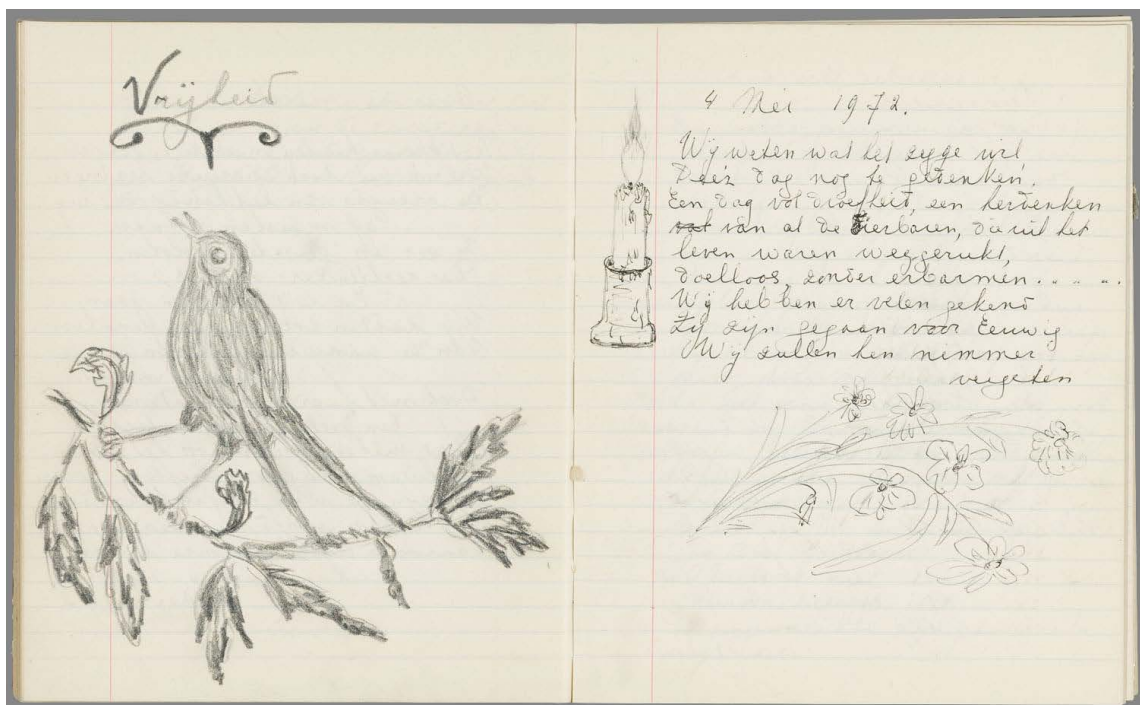
6 Januari '43

Vannitoege om 4 uur ben ik gearri-
veerd. Ik heb een snare bloem
capaciteit om en was geïnteresseerd in
een witte wollen doek, want

1 Margaretha van Hinte, 'Dagboek
Berdina Pront, deel 1', p. 4, 26 december
1942, Het Geheugen, website bezocht
21 januari 2025, resolver.kb.nl/resolve?urn
=urn:gvn:EVD001:JHMO1_KBNO06000057.
De eerste bladzijden van het dagboek van
baby Berdi Pront, geschreven door haar
onderduikmoeder.

komen, zijn gelinkt naar coördinaten op een digitale stadsplatte-
grond.

Onderzoekers en dataspecialisten zijn vaak razend enthousiast
over de vele technologische mogelijkheden die *Linked Open Data*
biedt. Soms lijkt er sprake van een digitale honger naar meer en
meer documenten, foto's en andere bronnen om aan elkaar te kop-
pelen, in de veronderstelling dat een groter netwerk ook een rele-
vanter netwerk betekent. Natuurlijk is het een groot gemak voor
een onderzoeker of geïnteresseerde wanneer zij of hij vanuit één
website een enorm netwerk van online beschikbare archiefbronnen
kan bekijken, die anders via allerlei verschillende online catalogi
te vinden zouden zijn (en in analoge vorm op allerlei verschillende
plekken worden bewaard). Al browsend door zo'n bronnennetwerk
kun je bovendien op dingen stuiten waarvan je niet wist dat ze
bestonden. Maar ook in een zeer omvangrijk netwerk van allerhande
archiefdocumenten, foto's en stadskarten zit per definitie niet
'alles' uit de archieven, laat staan 'alles' uit het verleden, hoewel
de ronkende publiciteit rond dit soort projecten soms anders doet
vermoeden. De even nuchtere als simpele reden daarvoor is dat lang
niet alles bewaard is gebleven, en daarvan is in verhouding maar
een fractie gedigitaliseerd. Juist omdat deze websites bedoeld zijn
voor een breed publiek en niet alleen voor kritische historici, is het
belangrijk om dit steeds goed duidelijk te maken. Een dergelijke
kanttekening zien we bij dit project niet.



2 Margaretha van Hinte, 'Dagboek Berdina Pront, deel 5', p. 38, 4 mei 1972, Het Geheugen, website bezocht 21 januari 2025, resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gyn:EVDO01:JHMO1_KBN006000061. Bladzijden uit het vijfde dagboek van baby Berdi Pront, geschreven door haar onderduikmoeder.

ANALOGIE TIJDMACHINE Literatuurwetenschappers Babs Boter (Vrije Universiteit) en Marleen Rensen (Universiteit van Amsterdam) doen onderzoek naar Amsterdamse dagboeken. Rensen is tevens manager van deze digitale publicatie van de oorlogsdagboeken, een nieuwe tak aan de boom van de Amsterdam Time Machine.⁴ Het nieuwe onderdeel werd op 4 mei 2024 voor een volle zaal in het Stadsarchief gepresenteerd. Nadat Ingeborg Verheul, projectleider van de Amsterdam Time Machine, algemene uitleg had gegeven over het Amsterdam Diaries-project, nam deze zaterdagmiddag een bijzondere wending. Een stoel werd bijgeschoven voor een oudere vrouw die tot dan toe had toegehoord op de eerste rij. Rensen stelde haar voor aan het publiek: hier zat Berdi Pront, de ik-figuur uit één van de dagboeken (afb. 1 en 2). Rensen legde uit dat het dagboek niet was geschreven dóór Berdi, die geboren is in 1942, maar vóór Berdi, door een van haar beide onderduikmoeders, Margareta van Hinte. Zien haar partner Cornelia Hennekam namen de Joodse Berdi vanaf januari 1943 in huis en Margareta hield vanaf dag één een dagboek bij over hun onderduikbaby, vanuit het perspectief van de baby zelf, in de ik-vorm. De baby van toen was nu een vitale vrouw van 81, die dankzij haar onderduikmoeders hier kon komen voorlezen uit haar dagboek. Dit had waarachtig het effect van een tijdmachine. Berdi las herinneringen voor uit haar eerste drie levensjaren, jaren waaraan geen mens herinneringen heeft. Het was ontroerend en het werd droevig toen Berdi vertelde hoe ze na de oorlog bruusk werd weggehaald bij haar onderduikmoeders. Haar biologische ouders verboden bovendien ieder contact met hen. 'Toen de oorlog was afgelopen begon mijn oorlog pas,' zo beschreef ze de pijn die dat haar heeft gedaan.

4 Amsterdam Time Machine. A public research resource on the history of Amsterdam, amsterdamtimemachine.nl en Amsterdam Diaries Time Machine, diaries.amsterdamtimemachine.nl, beide websites bezocht 22 januari 2025.

DE DAGBOEKEN IN DE DIGITALE TIJDMACHINE Een echo van de indringende historische sensatie van deze middag treedt op bij het lezen van de oorlogsdagboeken op het computerscherm. Maar de belangrijke vraag is nu hoe het online doorbladeren van de dagboeken binnen de digitale omgeving van de Amsterdam Time Machine in zijn werk gaat en wat je ermee kunt.

De vormgeving van de website met de dagboeken is aantrekkelijk en de taal is duidelijk bedoeld voor leken – ‘Ontdek het verhaal van de stad’ – maar om die ‘gewone’ gebruikers tegemoet te komen, moet er nog wel het een en ander worden verbeterd. Allereerst hebben de dagboeken in algemene zin een introductie nodig met beantwoording van vragen als: hoeveel dagboeken over de bezettingstijd in Amsterdam zijn er overgeleverd, waarom zijn deze zes dagboeken van vrouwen geselecteerd, welke aspecten van de bezettingstijd komen er wel en niet uit naar voren, wat voor positie hadden deze vrouwen in de stedelijke samenleving? Nu is er onder het kopje ‘Schrijfsters’ slechts summiere biografische informatie te vinden over de dagboekauteurs. Verder zou de gebruiksvriendelijkheid enorm toenemen als de dagboeken gedownload zouden kunnen worden als Word-document of PDF. Want dan zou iedere geïnteresseerde de teksten kunnen doorzoeken op een zoekwoord naar keuze; nu is er – bij wijze van voorbeeld – slechts één thema uitgelicht (het thema ‘Etenswaren’). Verder zijn bij elk dagboek dezelfde foto’s afgebeeld. Het zou informatief en aantrekkelijk zijn om meer (audio)visueel materiaal aan te bieden dat een directe relatie heeft met de inhoud van de dagboeken. Bovendien is de vindbaarheid van de dagboeken via een zoekmachine voor verbetering vatbaar.

Wat bij het doorbladeren van de dagboeken direct opvalt, is dat veel woorden in de dagboekteksten zijn voorzien van een link. Het gaat om aanduidingen van personen, plaatsen en organisaties. Deze zijn ‘getagd’, dus door de makers (en ook studenten die aan dit project hebben meegewerkt) als zodanig aangemerkt en voorzien van een link naar een andere online database, zoals Wikidata, Adamlink of het Stadsarchief. Maar lang niet altijd levert klikken op zo’n link waardevolle achtergrondinformatie op. Enkele voorbeelden: klikken op ‘loopsters’ levert de informatie op ‘persoon: loopsters’ en ‘De Telegraaf’ leidt naar ‘organisatie: De Telegraaf, Nederlandse krant’. Het doet snakken naar goede annotatie. Personen zijn soms gelinkt aan een bron in het Stadsarchief, maar alleen aan de persoonskaart, en bijvoorbeeld niet aan beeldmateriaal dat in sommige gevallen toch ook voorhanden zou moeten zijn. Zonder duiding oogt het al met al nogal willekeurig, en doorklikken lijkt niet per se te leiden tot verdieping of een beter begrip van de dagboeken. Daar is een betere uitleg voor nodig: van de collectie, van de website en zijn mogelijkheden, en toch ook van de geschiedenis die in de dagboeken wordt beschreven.

Dat dit een gemis is in het Diaries-project, kwam impliciet aan de orde in de lezing van historicus Frank van Vree, oud-directeur van het NIOD, als afsluiting van de projectpresentatie op 4 mei. Hij vroeg aandacht voor het belang van historische context en duiding

bij egodocumenten (en, zoals we zouden willen aanvullen: elke historische bron). Zonder historische context zijn deze documenten ontoereikend om de complexiteit van de Tweede Wereldoorlog weer te geven, zo betoogde hij. Aan de andere kant zijn egodocumenten juist voor de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog van onschatbaar belang geweest, zo liet hij zien in een beknopt overzicht van de naoorlogse omgang met persoonlijke verhalen van ooggetuigen en overlevenden.

DIGITALE REVOLUTIE EN PUBLIEKE HERINNERING Ooggetuigen en hun persoonlijke verhalen zijn al decennialang een centraal en cruciaal onderdeel van de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Volgens Van Vree heeft de Tweede Wereldoorlog zelfs gefungeerd als vliegwiel, als aanjager van de groeiende belangstelling voor egodocumenten in het algemeen. Maar dat was de eerste twintig jaar na de oorlog heel anders. Buiten de verslagen van de grote strafprocessen tegen oorlogsmisdadigers was er voor getuigenissen eigenlijk nauwelijks belangstelling. Als sprekend voorbeeld noemde Van Vree het boek *Eindstation Auschwitz* van Eddy de Wind waarvoor in 1946 weinig aandacht was en dat nu in vijftientig talen in honderd landen is gepubliceerd. Ook historici hadden weinig interesse (en vertrouwen) in persoonlijke getuigenissen als historische bron. Een uitzondering vormde historicus Jacques Presser. Voor zijn boek over de vervolging van de Nederlandse Joden (dat in 1965 verscheen) maakte hij veelvuldig gebruik van brieven, dagboeken en gesprekken met direct betrokkenen. Hoe bijzonder dit was, benadrukte Van Vree in zijn lezing. Onder historici golden de bronnen die Presser gebruikte destijds nog als suspect, want te anekdotisch en subjectief. Presser beschouwde de persoonlijke ervaringen van de slachtoffers van het nazibewind echter als de essentie van zijn verhaal. Sinds eind jaren zestig richt de geschiedschrijving zich meer en meer op ervaringen van gewone mensen en daarbij zijn egodocumenten – de term is gemunt door Presser – en mondelinge getuigenissen – *oral history* – steeds meer geaccepteerd geraakt als bron voor wetenschappelijk onderzoek.

De digitale revolutie heeft de wens (of de gevoelde plicht) om oorlogsherinneringen levend te houden en over te dragen aan toekomstige generaties naar nieuwe hoogten getild. Er zijn intussen vele projecten waarbij wetenschappers, archiefspecialisten en technologie-experts de handen ineen hebben geslagen om egodocumenten en getuigenissen van overlevenden en ooggetuigen op nieuwe manieren bij het publiek te brengen. Tegenwoordig kun je in gesprek gaan met hologrammen van Holocaustoverlevenden op basis van vooraf opgenomen interviews en automatische spraakherkenning. Via de voor educatieve doeleinden ontwikkelde webportal IWitness is een flink deel van de video-interviews uit het zogenoemde Spielberg-archief, met Holocaustoverlevenden uit allerlei delen van de wereld, online toegankelijk gemaakt, uitstekend doorzoekbaar op fragmentniveau en van een uitgebreide en gedegen historische context voorzien.⁵ Doorzoekbaar op fragmentniveau wil zeggen dat je een eigen

5 IWitness, website bezocht 22 januari 2025, iwwitness.usc.edu/home.



June 1944 Van de woonkamer
Rosa Graat

Boek tot bevordering en toetsing der Speculatieve
Zaken

Boek tot de beschrijving van materiele behoeven

Wes had ik een dame zijn van een jaar of veertig of misschien vijftig.
Ik stel mij voor, dat ik dan op een zomerse dag in de Vlaamse tram zit en
grote of aardappelen te halen en behoefte aan mijn gezin.

Mijn ogen, die niet meer verlangend of hongerig staan of veris glauwen bij
verwonderlijke ideeën, zoals ze dat in de jeugd jaren pleegde te doen, hebben
voering uiteten over het landschap, dat niet zo vrijuit en gewaagdheid
belijft voor dan transpassage ontroet. Het heilen zelfs niet overreken
staan, alsof hij niet weten, of de persoonlijkheid aan wie zij behoren,
wel verantwoord is voor haar bestaan en een man zal wel belangstellend
vooroverbuigen om de gedachten en niet te leren, want er zijn geen gedachten in
Mijn veld; ik stel mij geen problemen, het heeft zich overgegeven aan de tijd en
hiernaar het staat u in beschouwing als een geschilderd portret, waarvan de
maker een leven heeft gewerkt als een probleem. Het heeft het en
geïgneerd, het is volbracht, het was het hoogste van zijn kunnen en men het maar
en behoudt niet meer gescheit

2 Toby Vos, 'Dagboek Toby Vos, deel 1',
p. 3, 1944-1945, Het Geheugen, website
bezoekt 21 januari 2025, resolver.kb.nl/
resolver?urn=urn:gvn:EVD001:HAU002_
IAU001000030.

6 Getuigenverhalen, website bezoekt
22 januari 2025, getuigenverhalen.nl/
home. Zie voor een beknopt Neder-
landstalig overzicht: S. Hogervorst,
'Ooggetuigen en digitale technologie',
Impact Magazine (2019) 3, arq.org/
publicaties/75-jaar-leven-met-oorlog.
7 Hogervorst, 'The era of the user'.

zoekterm kunt intypen, waarna alle fragmenten uit alle interviews waarin jouw woord voorkomt op je scherm verschijnen. Dat is een belangrijke toevoeging aan dit soort omvangrijke collecties met uren en uren aan interviewmateriaal, maar ook voor online archieven van geschreven bronnen is dit een belangrijke verrijking. Nu worden bronnen vaak alleen vindbaar gemaakt door een nauwkeurige beschrijving ervan volgens een vast systeem. De Spielberg-collectie, officieel het Shoah Foundation Visual History Archive (VHA), ontstond in de jaren negentig op initiatief van regisseur Steven Spielberg, naar aanleiding van zijn film *Schindler's list*. Er is jarenlang zeer veel geld, tijd en kennis geïnvesteerd in het toegankelijk maken van dit belangrijke erfgoed, waarop de meest geavanceerde digitale technologie wordt toegepast – de eerder genoemde hologrammen zijn daarvan het bewijs. Daarmee vormt het VHA wereldwijd een standaard, maar ook een uitzondering. Andere projecten moeten het met minder geld doen, en hebben doorgaans ook een beperkte looptijd. Dan is niet alles haalbaar wat aanvankelijk misschien wel was beoogd.

Het Spielberg-project heeft ook in Nederland navolging gekregen, zij het op meer bescheiden schaal. De website Getuigenverhalen.nl, beheerd door het Netwerk Oorlogsbronnen, geeft toegang tot circa

vijfhonderd video-interviews over uiteenlopende aspecten van de Tweede Wereldoorlog.⁶ Ook deze zijn op fragmentniveau doorzoekbaar, maar er is geen contextinformatie over de interviews, de geïnterviewden en de onderwerpen die aan bod komen. Gebruikersonderzoek liet zien dat er behoorlijk vaak van deze website gebruik werd gemaakt, vooral rond herdenkingsdagen. Maar tegelijkertijd werd duidelijk dat ook zeer geëngageerde gebruikers, waaronder nabestaanden van oorlogsslachtoffers, al na enkele 'interacties' met de website afhaakten. Het leek alsof ze niet vonden wat ze zochten, of niet wisten hoe ze met de site konden werken. De bronnen leken toch minder voor zichzelf te spreken dan soms wordt gedacht, zeker voor gebruikers van een 'vluchtig' digitaal medium.⁷

TOT BESLUIT Het Amsterdamse Diaries-project kan eveneens als onderdeel van deze ontwikkeling worden gezien. Ook hier gaat het immers om oorlogserfgoed dat van belang wordt geacht voor een breed (en jong) publiek, en dat met behulp van digitale technologie beschikbaar wordt gemaakt voor toekomstige generaties. De korte geschiedenis van dit soort digitale (oorlogs)erfgoedprojecten laat zien dat er enorm veel tijd, aandacht, expertise en geld nodig is om het echt goed te doen, waarbij het overigens niet precies duidelijk is wat onder ‘goed’ moet worden verstaan. Want dat is het tweede dat dit project laat zien: een ‘publiekstoepassing’ als dit is in feite een nieuw medium, waarvan we eigenlijk nog niet goed weten aan welke standaarden het moet voldoen, en hoe we ermee moeten werken. Te verwachten valt dat er steeds meer van dit soort digitale publiekstoepassingen bij zullen komen. Daarom moeten we de (potentiële) gebruikers – historici, leerlingen, toevallige websitebezoekers – beter leren hoe ze hiermee kunnen werken, en hoe de informatie die ze vinden de informatie uit andere media aanvult.

Ook zien we dat projecten rond (oorlogs)erfgoed en digitalisering vaak mede zijn ingegeven door het verkennen en etaleren van digitale technologische mogelijkheden. Voor een gebruiker van zo’n ‘publiekstoepassing’ is het lang niet altijd duidelijk wat zij of hij ziet, hoe het werkt en waartoe het dient. Bovendien is het vergroten of verdiepen van historische kennis vaak alleen impliciet een doel, dat niet altijd goed wordt uitgewerkt. Ook dat kan tot verkeerde verwachtingen (en teleurstelling) leiden. Goede communicatie is dus essentieel.

Tot slot zien we vaak dat – misschien vanuit enthousiasme, of vanuit de wens om relevant te zijn voor het publiek, ofwel omdat de tijdelijke projectfinanciering ophield – dit soort initiatieven vaak nog niet helemaal af zijn wanneer ze online worden gepubliceerd. Dat geldt ook voor de Amsterdam Diaries Time Machine. Dit kan een goede strategie zijn om gebruikers te engageren, en samen met hen het project verder te ontwikkelen. Maar het kan ook leiden tot verwachtingen die niet worden waargemaakt, en dat is zonde. De waarde van de publicatie van de oorlogsdagboeken op deze plek zit hem vooral in de koppeling van goede, betrouwbare historische datasets, en deze vanaf één plek toegankelijk maken. Dat is een mooi streven, dat verdere doorontwikkeling verdient, en dan liefst samen met het publiek.